

**РОЛЬ МІСЦЕВИХ ФІНАНСІВ У КРЕДИТУВАННІ
ДРІБНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ
ПОЛТАВЩИНИ ЕПОХИ ВІЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА
(1864-1918 РР.)**

У статті проаналізовано історичний досвід використання бюджету місцевих органів земського самоврядування Полтавського регіону в умовах ринкових реформ кінця XIX – початку XX століття. Встановлено, що незважаючи на відсутність наприкінці XIX ст. сприяння з боку центральних органів влади Полтавське земство вперто шукало і знаходило певні шляхи використання свого бюджету для кредитування дрібних сільськогосподарських товаровиробників краю спочатку за допомогою так званого Олександрівського капіталу, а згодом і через земські каси дрібного кредиту.

Ключові слова: *Полтавщина, кредит, земство, сільськогосподарські товаровиробники, Олександрівський капітал, земські каси дрібного кредиту.*

Ухвалення Верховною Радою України закону про децентралізацію відкриває для місцевих органів самоврядування широкі можливості суттєвого збільшення бюджетних надходжень і, відповідно, використання наявних коштів на потреби громади. З цієї точки зору вивчення досвіду використання бюджетних ресурсів органами земського самоврядування для кредитування сільськогосподарських товаровиробників Полтавщини епохи вільного підприємництва, яка, на нашу думку, утвердилась у нашій країні саме після скасування у 1861 р. кріпосного права, має не лише теоретичне, але і практичне значення. Нагадаємо у цьому зв'язку, що ст. 23 «Загального положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності», надавала право усім, без виключення, сільським станам «здійснювати вільну торгівлю ... без отримання торгових свідоцтв та без плати мита; відкривати і утримувати на законних підставах фабрики та інші промислові, торгові та ремісничі підприємства...; вступати в гільдії, торгові розряди, тощо» [4, №36657]. Проте тривалий час скористатися новими можливостями у сфері підприємницької діяльності тим, у кого було обмаль вільних коштів, було надзвичайно складно. Єдиним органом місцевого самоврядування, який мав можливість кредитувати сільських

товаровиробників було на той час земство, яке функціонувало на Полтавщині, як і у ряді інших регіонів Наддніпрянської України, на основі «Положення про губернські та повітові земські установи 1864 р.» [14, №40457], та аналогічного закону 1890 року видання [15, №6927]. Відомий фахівець з історії земського самоврядування у Полтавській губернії А. І. Козаченко довів, що основними функціями земства за сферами діяльності були бюджетно-фінансова, управління власністю, соціальний захист населення, сприяння державі, а також інформаційна складова [8, с. 34].

В існуючій науковій літературі досить ґрунтовно проаналізовані усі основні аспекти функціонування земських установ як у Російській імперії загалом, так і на території її українських губерній, зокрема, про що свідчать, наприклад, новітні історіографічні дослідження О.О.Бакуменко [1] та І.М.Миколаєнко [9]. Та це не означає, що усі проблеми, які стосуються діяльності органів земського самоврядування, висвітлені з однаковою повнотою. Серед недостатньо досліджених залишається його діяльність у сфері кредитування сільськогосподарських товаровиробників. Перші у цьому плані кроки зроблені лише упродовж останніх десятиріч. Маємо на увазі лише одну публікацію стосовно правових основ функціонування в Україні початку ХХ ст. земських кас дрібного кредиту [24]. Однак, якщо говорити про Полтавщину, то кредитування аграрного сектору не обмежувалось лише участю у цьому процесі згаданих земських кас. Беручи до уваги цю обставину завданням нашого дослідження є з'ясування усіх наявних на рубежі ХІХ-ХХ ст. форм кредитування дрібних сільськогосподарських товаровиробників органами земського самоврядування, його умови та вплив на підвищення ефективності рослинництва і тваринництва в умовах зростання конкуренції як на внутрішньому, так і на зовнішньому аграрних ринках.

Відповідно до Положення 1865 р. бюджет повітових і губернських земств формувався на основі спеціального земського податку, розмір якого був досить значним. Так, у 1901 р. загальна сума повітового земського збору на Полтавщині складала 2 677 901 руб., тоді як губернського – 1 247 207 руб. Разом виходить 3 925 108 руб. [22, с. 135]. Та вже через дванадцять років (1913 р.) земський бюджет зріс загалом майже утричі – до 14 290 567 руб. [23, с. 2]. Отже, цілком очевидним є те, що земство мало у своєму розпорядженні значні фінансові ресурси які могли бути використані на різноманітні потреби населення, включаючи і його соціальний захист, як це і передбачало вищезгадане Положення 1864 р. Однією ж з гострих соціальних проблем для дрібних сільськогосподарських товаровиробників, що складали основний контингент представників аграрного сектору економіки Полтавщини,

була потреба у кредитних ресурсах, адже напередодні скасування кріпосного права уряд Російської імперії ліквідував усі існуючі кредитні установи, якими з XVIII ст. користувалися тодішні землевласники. Навіть у 80-ті роки XIX ст., коли на Полтавщині розпочали свою роботу акціонерні (1871 р.) та державні (1883-1885 рр.) земельні банки, аграрії гостро потребували кредитних ресурсів. «Потреба у грошах постійна, – скаржився земським економістам у 1889 р. один із землевласників під час статистичного обстеження Полтавської губернії. – Хотілось би зробити багато, але через відсутність кредитної установи, де можна було б на вигідних умовах отримати на короткий термін певну суму, багато хто з року у рік не може здійснити бажане» [13, с. 24].

Полтавські земці, як і представники органів земського самоврядування ряду інших губерній Наддніпрянської України, практично відразу ж після свого організаційного становлення у 1865 р. час від часу ставили перед урядом питання щодо створення свого власного земського банку, який, на їх думку, допоміг би більш ефективно розв'язувати місцеві соціально-економічні проблеми. Проте у 1865 р. лише херсонські земці, користуючись своїми зв'язками у придворних колах, створили специфічне кредитне товариство під назвою «Земський банк Херсонської губернії» [25, с.98]. У вересні 1879 р. на другому з'їзді землевласників Полтавської губернії було ухвалено рішення створити подібний банк і для мешканців свого регіону. У жовтні 1879 р. це питання було обговорене і на засіданнях Полтавського сільськогосподарського товариства [16, с. 60]. Проте уряд ідею полтавців не підтримав, мотивуючи це тим, що згідно відповідного законодавства в одній губернії було заборонене функціонування більше двох земельних банків, адже на той момент в губернії вже функціонував Полтавський земельний, та відділення Харківського земельного банку. Столиця імперії дала згоду лише на створення при Полтавському губернському земстві спеціального фонду під назвою «Олександрівський капітал», названого на честь загиблого від рук народовольців 1 березня 1881 р. імператора Олександра II. Відповідне рішення Полтавське губернське земство ухвалило 5 жовтня 1881 р., маючи на меті «сприяти розширенню дрібного землеволодіння у Полтавській губернії». Проектом «Положення про Олександрівський капітал» передбачалось право губернської земської управи купувати за рахунок Олександрівського капіталу у власників нерухоме майно у межах Полтавської губернії, заставляти його в кредитних установах, продавати його сільським громадам, товариствам і окремим домогосподарям, здавати в оренду і доручати виконання усіх цих операцій повітовим земським управам або їх уповноваженим особам. У відповідній угоді, укладеній губернською управою з майбутніми покупцями землі, слід було

точно визначити термін, протягом якого ті зобов'язувалися купити надану їм землю з умовою погашення усієї суми, яку витратило земство на її купівлю, а також вказати розміри та терміни періодичної плати за надані земством земельні угіддя [20, с. 137]. Та через бюрократичну тяганину щодо умов кредитування дрібних сільськогосподарських товаровиробників, що якраз і мав на меті вищезгаданий фонд, його організаційне оформлення відбулося лише 1896 р., коли губернське земство виділило для забезпечення його роботи 60 тис. рублів. Принцип, згідно якого функціонував цей фонд, зводився до наступного. Маючи у своєму розпорядженні відповідні заяви селян губернська управа купувала за рахунок фонду певний масток з тим, щоб упродовж 10 років з його прибутків були внесені усі відсотки від суми, яка була використана на купівлю мастки, а також погашена різниця між ціною купленого мастки і тим розміром кредиту, який надавав покупцям з числа дрібних товаровиробників Селянський поземельний банк [17, с. 103]. Іншими словами, за рахунок Олександрівського капіталу, фонд якого у 1902 р. складав вже суму 125288 руб., селяни могли уникати тих доплат (а це 15-20% вартості землі), які вимагав від покупців Селянський поземельний банк. У своїй доповіді Полтавським губернським земським зборам за 1915 р. управа повідомляла про те, що за увесь час функціонування цього капіталу селянами з його допомогою було куплено лише 5509 дес. землі, яка була розподілена між 30 товариствами покупців та 990 окремими домогосподарями. Управа пояснювала такі скромні результати кредитування сільськогосподарських товаровиробників з фонду Олександрівського капіталу тим, що останній обмежував площу купленої землі на одного домогосподаря 6 десятинами землі, тоді як селяни прагнули більших площ, звертаючись при цьому за допомогою до того ж таки Селянського банку [15, с. 10]. У будь-якому випадку важко зрозуміти, чому кошти цього фонду постійно зростали (у 1915 р. вони склали вже 254 000 руб.), але площа купленої для селян землі – майже ні. Врешті-решт, губернське земство наприкінці 1915 р. ухвалило рішення взагалі припинити купівлю для перепродажу селянам відповідних земельних угідь. Згідно цієї постанови у майбутньому можливе лише використання фонду для купівлі не більше 12-18 дес. землі тих селян, хто переселявся на законних підставах на вільні казенні землі Зауралля. Куплені ділянки планувалось згодом продавати на пільгових умовах інвалідам, або родинам тих, хто постраждав від війни у 1914-1915 рр. [19, с. 13].

Час від часу губернське земство ставило питання про необхідність внесення певних змін до існуючого Положення про Олександрівський капітал, проте з різних, переважно чисто бюрократичних причин змін, які

б активізували діяльність даного фонду по кредитуванню дрібних сільськогосподарських товаровиробників, так і не було внесено. Так, у 1897 р. губернське земство відкинуло ідею, висловлену окремими повітовими земствами, створити подібний флонд в усіх 15-ти повітах Полтавської губернії [20, с. 135]. Беручи до уваги обмежені можливості Олександрівського капіталу та досить складну процедуру купівлі селянами за його допомогою землі, Полтавське земство у період роботи Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості під керівництвом голови Кабінету Міністрів с. Ю. Вітте, яка почала свою роботу на початку 1902 р., знову порушило перед урядом питання про дозвіл створити за рахунок земського бюджету свій власний банк. Ідея такого банку була обгрунтована у тому ж таки 1902 р. економічним бюро Полтавського губернського земства, яке відповідну інформацію опублікувало у №10 додатку до журналу «Хуторянин» [11]. У вересні 1902 р. на засіданні економічної ради Полтавського губернського земства було схвалено проект Статуту банку Полтавського земства, у якому, зокрема, було сказано, що основним фондом для операцій такого банку повинні стати асигнування губернського і повітових земств. Умови кредитування у кожному конкретному випадку повинні були визначати земські збори [21, с. 71]. Проте ряд повітових земств, які у 1903 р. обговорювали відповідну пропозицію губернського земства, виступили проти утворення такої кредитної установи, мотивуючи своє рішення тим, що функції банку можуть виконувати наявні губернська та повітові управи, «не створюючи для цього особливої установи» [7, с. 143].

Більш ефективним використання бюджетних ресурсів Полтавського губернського земства щодо кредитування непривілейованих станів полтавського села стало тоді, коли законом від 7 червня 1904 р. було дозволено створювати так звані «Земські каси дрібного кредиту» [3]. На відміну від Олександрівського капіталу, який функціонував при губернському земстві, Земські каси, при відповідному бажанні органів земського самоврядування, закон дозволяв відкривати і у межах повіту. Для практичної реалізації відповідних норм закону від 7 червня 1904 р. Міністерство фінансів 14 червня 1906 р. затвердило «Зразковий статут земських кас дрібного кредиту», ст. 1 якого повідомляла, що дана установа «має на меті полегшити сільським господарствам, землевласникам, ремісникам і промисловцям...отримання коштів на банківських підставах і взяття на себе обов'язків посередництва у їх використанні» [7, с. 485]. Максимальний розмір можливої позики одній особі не повинен був перевищувати 300 руб. При умові ж застави продукції сільського господарства чи ремісничих виробів сума позики могла бути збільшена до 1000 руб. Терміни позики, розмір відсотків та

інші умови користування кредитом мала право визначати кожна конкретна каса, точніше відповідні земські збори. Стягнення заборгованості передбачалось різними шляхами, а саме: через суд, поліцію чи волосне правління як безпосередньо з позичальника, та і його поручителя [7, с. 493].

Якщо говорити про практичні результати використання земських бюджетних ресурсів, то на Полтавщині напередодні Першої світової війни було створено лише 5 земських повітових кас з 15-ти можливих. У їх числі були: Золотоніська, Зіньківська, Миргородська, Лубенська і Хорольська. Поповнення фінансових ресурсів земських кас надходило з різноманітних джерел. Так, згідно даних такого фахівця з історії земства, як Б. Веселовський, питома вага внесків приватних осіб та різноманітних кредитів складала 42,9%, тоді як власне земські кошти не перевищували 33,5%. Ще 18% поступали у формі урядового кредиту. Інші кошти – це власний прибуток земських кас [2, с. 270]. Кредит же сільськогосподарських товаровиробників цими касами мав різні форми. Найпоширенішою було надання позики сільським кредитним та ошадно-позичковим товариствам, які у свою чергу кредитували селянські господарства, хоча нерідко мало місце і надання відповідних позичок окремим домогосподарям. Так, Миргородська повітова земська каса станом на 1 січня 1913 р. видала загалом 125 600 руб. кредиту, з яких 87 300 руб. було спрямовано дрібним кредитним установам, тоді як 38 300 руб. (30,5%) отримали безпосередньо окремі домогосподарі. Відсотки за кредитом у різних касах були неоднаковими, коливаючись у межах 8-10%. Лише Миргородська каса брала 7% [3, с. 63].

Окрім видачі позичок готівкою, окремі земські каси займалися ще й такою формою надання фінансових послуг, як кредитування через земський склад землеробських знарядь праці. Так, Миргородська каса за звітний період (1912 р.) купила різних товарів на загальну суму 62 698 руб., продавши його протягом 1912 р. на суму у 29 651 руб. Отже, товари на 33 047 руб. станом на 1 січня 1913 р. залишались ще на складі [3, с. 62]. У державному архіві Полтавської області зберігаються документи, які дозволяють скласти певне уявлення про те, що саме пропонували земці селянам через свої склади, перший з яких з'явився у 1889 р. у Полтаві. Серед довжелезного переліку назв різноманітних машин і механізмів зустрічаємо, наприклад, однолемішні, трьохлемішні та чотирилемішні плуги фірм Р.Сакка та І.І.Гена; різноманітні борони, культиватори, жатки, коренерізки, катки, куколевідбірники, сортировки, віялки, оприскувачі, пультелізатори, пропашники, снопов'язалки, сепаратори, соломорізки, сінокосарки, сівалки фірм М. Гельферіх-саде, Ельворті та Еккерта і ряд інших вкрай потрібних землеробам товарів. На ряд машин і механізмів

ціна була, враховуючи скромні прибутки основної маси сільськогосподарських товаровиробників, досить високою: до 310 руб., як наприклад, снопов'язалка фірми М.Гарріс [5, арк. 70-71]. Хто не міг отримати товар за готівку знову ж таки міг розраховувати на кредит. Про товарообіг земських сільськогосподарських складів Полтавської губернії станом на 1917 р. свідчить спеціальне дослідження цього питання М.С. Дешевим, згідно даних якого всього у даному регіоні функціонувало 14 складів, тобто практично у кожному повіті, окрім Лохвицького. Якщо у 1900 р. ці склади продали товарів на суму 23 175 руб., то відповідна цифра через 10 років зросла у 31 раз, до 781 668 руб. [6, с. 21]. Найповніші відомості щодо кредитування сільськогосподарських товаровиробників земськими складами знаходимо у звітах Полтавської повітової земської управи за 1913 р. Загалом за увесь час роботи Полтавського складу у борг було відпущено товарів на суму у 439 897 руб. 75 коп.; тоді як погашено боргу 364 301 руб. 40 коп. Ще 75 596 руб. 35 коп. залишалось за боржниками [18, с. 195]. Узагальнюючи відповідні статистичні дані є усі підстави констатувати, що близько 30% товару у земських складах відпускалось у борг. Це не що інше, як специфічна форма кредитування земством безпосередніх товаровиробників, лєвова частка яких належала до незаможних верств полтавського села.

Таким чином, Полтавське земство на рубежі XIX-XX ст. використовувало свій бюджет не лише на загальновідомі потреби краю, як то: шкільництво, медицина, кустарне виробництво, утримання шляхів сполучення, допомогу переселенцям, видання книг, ветеринарну та дослідну справи, але й на кредитування землеробського населення у таких його формах, як купівля землі (через Олександрівський капітал) та натуральне кредитування у формі землеробських знарядь праці, машин і механізмів за допомогою повітових земських кас. Немає сумніву у тому, що вищезгадане кредитування суттєво сприяло розповсюдженню серед мешканців краю новітніх знарядь сільськогосподарського призначення, що не могло не впливати на підвищення врожайності (на 42% за 1906-1916 рр.), а отже і зростанню загального обсягу виробництва продукції рослинництва і тваринництва і її успішній конкуренції на внутрішньому і зовнішньому аграрних ринках.

З точки зору перспектив подальшого дослідження проблеми використання земського бюджету Полтавської губернії певної уваги дослідників заслуговують такі питання, як співвідношення в економічному житті краю на рубежі XIX-XX ст. державних та земських кредитів, що є особливо актуальним, враховуючи можливість використання відповідного історичного досвіду в фінансовій діяльності місцевих органів самоврядування на сучасному етапі в умовах практичної

реалізації згаданого раніше закону українського парламенту про децентралізацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бакуменко О. О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина XIX-XX ст.) : автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.06 / О. О. Бакуменко. – Дніпропетровськ: Дніпропетр. держ. ун-т, 2009. – 19 с.
2. Веселовський Б. История земства за сорок лет. Том второй / Б.Веселовський. – СПб.: Изд-во О. Н. Поповой, 1909. – 703 с.
3. Высочайше учрежденное Положение об учреждениях мелкого кредита // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 3-е. – Т. XXIV.- СПб.: Гос. Типогр., 1904. – №24737.
4. Высочайше утвержденное общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XXXVI.- Отд. 1. – СПб.: Тип II Отдел. собств. Е.И.В. Канцелярии, 1863. – №36657.
5. Державний архів Полтавської області. – Ф. 1007.- Оп.1. – Спр. 1: «Миргородська повітова земська каса дрібного кредиту». – 127 арк.
6. Дешевый М. с. Очерки деятельности земских сельскохозяйственных складов. Очерк 2-й. Деятельность земских сельскохозяйственных складов Полтавской губернии / М. с. Дешевый. – К. : Тип. насл. Г.Шенфельда, 1917. – 86 с.
7. Журналы Хорольского уездного земского собрания XXXIX созыва. – Хорол.: Тип. Л. р. Затуренского, 1904. – 255, 107 с.
8. Козаченко А. І. Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864-1920 рр.): Історико-правове дослідження. Монографія. – Полтава: Полтавський літератор, 2009. – 208 с.
9. Миколаєнко І. М. Історіографія діяльності земських установ України (1864-2001 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / І.М.Миколаєнко. – К.: Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2003. – 20 с.
10. Образцовый устав земских касс мелкого кредита // Собрание узаконений и распоряжений правительства 19 сентября 1906 г. №55. – СПб. : Гос. типогр., 1906. – с. 485-500.
11. Об учреждении общегубернского банка Полтавского земства // Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. –Полтава: Типо-литогр. губерн. правления, 1902. – с. 5-37.
12. Отчет о деятельности учреждений мелкого кредита Полтавской губернии в 1912 г.// Журнал Полтавского губернского присутствия. – 1914. – №1. – с. 33-63.
13. Очерки помещичьего хозяйства в уездах Золотоношском и Кременчугском. Приложение к VI и VII тому Сборника по

- хозяйственной статистике Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1889. – 94, 115 с.
14. Положение о губернских и уездных земских учреждениях 1864 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XXXIX. – №40457.
 15. Положение о губернских и уездных земских учреждениях 1890 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. X. – №6927.
 16. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 5 серпня по 29 травня 1883 р.). – Вип. 1. – Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2015. – 356 с.
 17. Полтавское губернское земское собрание XXXVIII очередного созыва (стенографический отчет). (2-11 декабря 1902 года). – Полтава: Электрич. Типо-литогр. торг. дома «Л. Фришберг», 1903. – 589 с.
 18. Полтавское уездное земство. Отчет уездной управы за 1913 год. Часть III: О состоянии земского хозяйства. – Полтава: Электрич. типогр. Д.Н. Подземского, 1914. – 214 с.
 19. Полтавскому губернскому земскому собранию 51-го очередного созыва губернской земской управы доклады 1915 года. – Полтава: Электрич. типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1916. – 336 с.
 20. Полтавскому губернскому земскому собранию XXXIII очередного созыва. Полтавской губернской земской управы доклады 1897 года. – Полтава: Типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1897. – 370 с.
 21. Проект устава банка Полтавского земства, составленный комиссией, избранной экономическим советом Полтавского губернского земства 1 сентября 1902 г. // Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского губернского земства. – Полтава: Типо-литогр. губерн. правления, 1902. – с. 69-73.
 22. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1903 год. – Полтава: Тип. Л. Фришберга и Д. Подземского, 1903. – 15.3, 65, 135 с.
 23. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1913 год. – Полтава: Т-во Печатного Дела, 1916. – 254, 128 с.
 24. Ткач М. П. Правове регулювання діяльності земських кас дрібного кредиту у Російській імперії / М. П. Ткач // Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: зб. матеріалів IV Міжнародної наук.-практ. конф., присвяченій 20-й річниці незалежності України та 20-й річниці заснування інституту президенства в Україні (м. Суми, 21-22 травня 2011 року). – Суми: Університетська книга, 2011. – с. 93-96.
 25. Ходский Л. В. Земельный кредит в России и отношение его к крестьянскому землевладению / Л. В. Ходский. – М.: Тип. И.Н.Кушнера и К0, 1882. – 295 с.